

UDC: 347(043.5)(575.7)
ORCID: 0000-0002-7810-8991

ЎЗБЕКИСТОНДА КОНСТИТУЦИЯВИЙ НАЗОРАТ: ШАКЛЛАНИШИ, БУГУНГИ ҲОЛАТИ ВА РИВОЖЛАНТИРИШ ИСТИҚБОЛЛАРИ

Ғафуров Асқар Бойисович,
Ўзбекистон Республикаси
Конституциявий суди судьяси
юридик фанлар номзоди, доцент

Аннотация. Мақолада Ўзбекистон Республикасида конституциявий назорат институтининг шаклланиши ва ривожланиши тадқиқ қилинади. Конституциявий назоратнинг шаклланиши ва бугунги ҳолатини тадқиқ этиш мавжуд муаммоларни таҳлил қилиш ҳамда конституциявий одил судловни амалга ошириш механизмларини такомиллаштириш бўйича таклифлар ишлаб чиқиш имконини беради. Конституциявий суд ваколатларини кенгайтириш ва конституциявий шикоят институтини жорий этиш режалаштирилаётган бир пайтда, конституциявий назоратни ривожлантириш истиқболли йўналишларини белгилаб олиш долзарб масаладир. Конституциявий суд инсоният тарихида инсонларнинг конституциявий ҳуқуқ ва эркинликларини ишончли ҳимоя қилиш, давлат ҳокимияти тармоқлари ўртасида ўзаро тийиб туриш ва манфаатлар мувозанатини барпо этиш, Конституциянинг устунлигини таъминлаш ҳамда уни махсус муҳофаза қилиш мақсадида ташкил этилади. Ўзбекистон Республикасида конституциявий суднинг фаолияти Конституцияни ҳимоя қилиш, унинг нормалари ва принциплари ҳамда унда қатъий мустаҳкамланган инсон ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлашга қаратилган. Шунингдек, конституциявий назоратнинг такомиллаштирилиши орқали жамиятни демократлаштириш, конституциявий қонунийликни мустаҳкамлашга хизмат қилади. Ўтган давр мобайнида конституциявий назоратни амалга ошириш, конституциявий судлов ишларини юритишни такомиллаштириш, конституциявий одил судлов самарадорлигини оширишнинг мустаҳкам ҳуқуқий асослари яратилган.

Калит сўзлар: конституциявий назорат институти, Конституция ва қонун устуворлиги, конституциявий қонунийлик, конституциявий шикоят, конституциявий суд.

КОНСТИТУЦИОННЫЙ КОНТРОЛЬ В УЗБЕКИСТАНЕ: СТАНОВЛЕНИЕ, СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ

Ғафуров Асқар Бойисович,
кандидат юридических наук, доцент,
судья Конституционного суда
Республики Узбекистан

Аннотация. В работе исследуется становление и развитие института конституционного контроля в Республике Узбекистан. Актуальность исследования обусловлена тем, что позволяет всесторонне проанализировать современное состояние конституционного контроля, осмыслить имеющиеся проблемы и выработать предложения по совершенствованию механизмов отправления конституционного правосудия. Существует необходимость определения перспективных направлений развития конституционного контроля, в условиях предстоящего расширения

компетенции Конституционного суда и внедрения института конституционной жалобы. Конституционный суд создан в истории человечества с целью надежной защиты конституционных прав и свобод человека, взаимного ограничения и баланса интересов между ветвями власти, обеспечения верховенства Конституции и ее особой защиты. Деятельность Конституционного суда Республики Узбекистан направлена на защиту Конституции, обеспечение ее норм и принципов, а также закрепленных в ней прав и свобод человека. Он также служит демократизации общества, укреплению конституционной легитимности посредством улучшения конституционного контроля. За прошедший период была создана прочная правовая база для осуществления конституционного контроля, улучшения осуществления конституционного правосудия, повышения эффективности конституционного правосудия.

Ключевые слова: институт конституционного контроля, верховенство Конституции и закона, конституционная законность, конституционная жалоба, Конституционный суд.

CONSTITUTIONAL CONTROL IN UZBEKISTAN: FORMATION, CURRENT STATE, AND DEVELOPMENT PERSPECTIVE

Gafurov Askar Boyisovich,

PhD (Law),

Judge of the Constitutional Court
of the Republic of Uzbekistan

Abstract. *The work examines the formation and development of the institution of constitutional control in the Republic of Uzbekistan. The relevance of the study is due to the fact that it allows to analyze the current state of constitutional control expansively, to comprehend the existing problems and to develop proposals for improving the mechanisms of administration of constitutional justice. There is a need to determine promising directions for the development of constitutional control, in the context of the forthcoming growth of the competence of the Constitutional Court and the introduction of the institution of constitutional complaint. The Constitutional Court was created in the history of humankind with the aim of reliable protection of constitutional human rights and freedoms, mutual limitation and balance of interests between the branches of government, ensuring the supremacy of the Constitution and its special protection. The activities of the Constitutional Court of the Republic of Uzbekistan are aimed at protecting the Constitution, ensuring its norms and principles, as well as the human rights and freedoms enshrined in it. It also serves to democratize society and strengthen constitutional legitimacy through improved constitutional review. Over the past period, a solid legal basis has been created for the implementation of constitutional control, improvement of the implementation of constitutional justice, and an increase in the efficiency of constitutional justice.*

Keywords: *institution of constitutional control, supremacy of the Constitution and the law, constitutional legality, constitutional complaint, Constitutional.*

Кириш

Ҳозирги даврда барча демократик мамлакатларда Конституция устуворлиги ва инсоннинг асосий ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш каби демократик тамойилларни таъминлаш кўп жиҳатдан конституциявий назорат институтининг самарали фаолиятига боғлиқ. Конституциявий назоратнинг қарор топиши ва ривож-

ланишини ҳар томонлама таҳлил қилиш Конституция устуворлигини таъминлаш, конституциявий қонунийликка риоя қилиш ҳолатлари ҳақида аниқ тасаввурга эга бўлиш имконини беради.

Бугунги кунда жаҳонда 193 та мамлакатдан 164 тасида конституциявий назорат институти мавжуд, шундан 74 тасида конституциявий назоратни амалга оши-

ришнинг Европа модели амал қилади [1]. Шунингдек, Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлигидаги деярли барча мамлакатларда, жумладан, Ўзбекистонда Европа моделига асосланган Конституциявий суд фаолият юритади.

Собиқ совет мамлакатларида конституциявий назоратнинг шаклланиши ва ривожланиши бир-бирига ўхшаш жараёнлар ва шароитларда рўй берган. Шундай бўлса-да, “собиқ совет давлатларида янги Конституция қабул қилиниши ва суд-ҳуқуқ ислохотлари ўтказилиши жараёнлари орқали ҳар бир мамлакат тарихий ривожланиши, миллий менталитети, давлат тузилишининг хусусиятлари ва бошқа омилларга боғлиқ равишда ўзига хос жиҳатларга эга бўла бошлади” [2].

Ўзбекистон парламенти томонидан “Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди тўғрисида”ги конституциявий қонуннинг янги таҳрирда қабул қилиниши режалаштирилмоқда. Бу, ўз навбатида, Ўзбекистонда конституциявий назорат институтининг шаклланиши, ҳозирги ҳолатини тадқиқ қилиш ва уни ривожлантиришнинг истиқболли йўналишларини аниқлаш заруриятини кун тартибига қўймоқда.

Бу масалаларни тадқиқ қилиш зарурияти жаҳонда конституциявий назорат ривожланишининг ҳозирги тенденциялари билан боғлиқ. Конституциявий назорат институти шаклланишининг илмий-назарий ва ретроспектив таҳлили бу назоратнинг қарор топиши ва ривожланишининг асосий босқичларини кўрсатиб бериш, унинг ҳуқуқий асосларини такомиллаштириш, ривожлантириш истиқболларини белгилаб олишга хизмат қилади.

Конституциявий назорат институтининг шаклланиши: Конституцион назорат комитетидан Конституциявий судгача

Ўзбекистонда конституциявий назорат институтининг шаклланиши ва ривожланишини шартли равишда уч босқичга бўлиш мумкин.

Биринчи босқичда конституциявий назоратнинг шаклланиши XX асрнинг 90-йилларига бориб тақалади. “Биринчи марта 1990 йил 24 мартда Ўзбекистон ССР Олий Кенгаши томонидан Конституцияга ўзгартириш киритиш билан Ўзбекистонда конституциявий назорат институтини таъсис этишга ҳаракат қилинган” [3].

1990 йил 31 мартда Ўзбекистон ССР Олий Кенгаши конституциявий назорат тўғрисидаги қонун лойиҳасини ишлаб чиқиш учун комиссия ташкил этди. Комиссия 13 нафар аъзодан иборат бўлиб, унга раис этиб академик П. Ҳабибуллаев сайланган эди [4].

Комиссия қарийб уч ой муддатда “Ўзбекистон ССРда конституцион назорат тўғрисида”ги қонун лойиҳасини ишлаб чиқиб, Олий Кенгаш муҳокамасига тақдим этди.

Қонун лойиҳаси қизгин муҳокамалар, баҳс ва мунозараларга сабаб бўлди. Депутатлар, ҳуқуқшунос олимлар ва мутахассислар томонидан қонун лойиҳаси юзасидан кўплаб фикр-мулоҳазалар, таклиф ва тавсиялар билдирилган. Айримлар Конституциявий назорат комитети ваколатларини кенгайтиришни таклиф қилган бўлса, бошқа бирлари конституциявий судлов органини ташкил этиш таклифини илгари сурган, баъзилар эса комитетни ҳудудийлик тамойили асосида шакллантириш таклифи билан чиққан [5].

Масалан, комитет таркибини 15-17 кишидан иборат этиб белгилаш ва республиканинг барча вилоятлари вакиллигини таъминлаш таклиф этилди. Комитетни шакллантириш ҳудудийлик принципага асосланмагани сабабли бундай таклиф комиссия томонидан рад этилган. Айни пайтда лойиҳада Қорақалпоғистон АССРнинг вакиллиги назарда тутилган эди [5].

Ўзбекистон Конституцион назорат комитетининг раиси лавозими бўйича СССР Конституциявий назорат комитетига аъзо бўлишини белгилаб қўйиш таклиф этилди

[5]. Бироқ қонун лойиҳаси муҳокама қилинаётган вақтда бунинг иложи йўқ эди. Чунки бу даврда СССР Конституцион назорат комитети тўлиқ шакллантириб бўлинган, унинг таркибига Ўзбекистондан таниқли олим, профессор А.А. Аъзамхўжаев сайланганди [6].

Қонун лойиҳаси атрофидаги жиддий баҳс ва мунозараларга қарамай, Совет Иттифоқи мавжуд бўлган бир даврда комиссия 1989 йил 23 декабрда қабул қилинган “СССР Конституцион назорат комитети тўғрисида”ги қонун доирасидан чиқа олмасди. СССР Конституцион назорат комитети иттифоқ республикалари қонунларининг СССР қонунларига мувофиқлигини назорат қилиш ваколатига эга бўлган.

Шундай қилиб, 1990 йил 20 июнда Олий Кенгаш “Ўзбекистон ССРда конституцион назорат тўғрисида”ги қонунни қабул қилди. Қонун бешта бўлим ва 31 та моддадан иборат бўлиб, Конституцион назорат комитетини ташкил этишни назарда тутган. Комитет сиёсат ва ҳуқуқ соҳаси мутахассисларидан, комитет раиси, раис ўринбосари ва Қорақалпоғистон АССР вакилини қўшиб ҳисоблаганда 9 аъзодан иборат бўлиб, 10 йил муддатга сайланган. Комитет аъзолари меҳнат ҳуқуқларини муҳофаза қилиш масалалари ҳамда фаолиятини таъминлашнинг бошқа шартшароитлари жиҳатидан халқ депутатларига тенглаштирилган.

Конституцион назорат комитети Президент фармонлари, Олий Кенгаш раисининг қарор ва фармойишлари, Қорақалпоғистон АССР қонунлари, Ўзбекистон ССР Министрлар Советининг қарор ва фармойишлари, Ўзбекистон ССРнинг ратификация қилиш ёки тасдиқлаш учун тақдим этилган халқаро шартнома мажбуриятлари ва ўзга мажбуриятлари, Олий суд пленумининг раҳбарий тушунтиришлари, Бош давлат ҳакамининг норматив тусдаги ҳужжатлари, шунингдек, бошқа давлат органлари ва жамоат ташкилотларининг

Ўзбекистон ССР Конституциясига мувофиқ прокурор томонидан назорат қилинмайдиган норматив-ҳуқуқий ҳужжатларининг Ўзбекистон ССР Конституцияси ва қонунларига мувофиқлигини назорат қилишга ваколатли эди.

Конституцион назорат комитетининг хулосаси қонунлар ва бошқа ҳужжатларнинг амал қилишини тўхтатиб қўймасди. Бундан ташқари, комитет хулосаси Ўзбекистон ССР Олий Кенгашининг халқ депутатлари умумий сони учдан икки қисмининг овози билан қабул қилинган қарори билан рад этилиши ҳам мумкин бўлган.

Ўзбекистон ССР Олий Кенгаши “Ўзбекистон ССРда конституцион назорат тўғрисида”ги қонунни қабул қилиш билан бирга ушбу сессиянинг ўзида Конституцион назорат комитети аъзоларини сайлади. Комитет раиси этиб академик Ш. Ўразаев, раис ўринбосари лавозимига Р. Қаямов, комитет аъзолари этиб А. Саидов, В. Великанов, Т. Изамбетов, М. Мирҳамидов, П. Носиров, Н. Скрипников, М. Тешабоев, Т. Тоғжиев, С. Ҳакимова сайланган [5, 147-6].

“Ўзбекистон Республикасида конституцион назорат тўғрисида”ги қонуннинг 6-моддасига мувофиқ, комитет таркибининг янгилаб туриш принципини амалга ошириш мақсадида комитет раиси комитетнинг биринчи таркиби сайланиши биланок беш йилдан сўнг комитетнинг ваколат муддати тугайдиган 5 аъзосини кура ташлаш йўли билан аниқлаб олиши белгилаб қўйилди. Шундан кейинги сайловларда комитетнинг ҳар бир аъзоси ўн йил муддатга сайланиши қайд этилди.

“Шу тариқа, – деб таъкидлайди Конституциявий назорат комитети аъзоларидан бири, академик А. Саидов, – бугун амалда бўлган яна бир конституциявий институт – Ўзбекистон ССР Конституциявий судига истиқлол арафасидаёқ асос солинди. Бунда депутатлар томонидан ушбу олий давлат органининг президентлик ҳокимиятини мувозанатга келтириб турувчи ўзига

хос ҳуқуқий восита вазифасини бажаришга алоҳида урғу берилди” [4].

Конституциявий назорат шаклланиши ва ривожланишининг *иккинчи босқичи* (1993–1995 й. – 2017 й.) 1992 йил 8 декабрда Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг қабул қилиниши билан боғлиқ.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси мамлакатда тўлақонли конституциявий судлов назоратини шакллантиришнинг муҳим ҳуқуқий асосини яратди. Унда Конституциявий суд мақоми ва ваколатлари, суд раиси, унинг ўринбосари ва судьяларини сайлаш тартиблари белгилаб қўйилди. Конституцияга мувофиқ, Конституциявий суд қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятлар ҳужжатларининг конституциявийлигига оид ишларни кўради ва давлатнинг суд тизимига киради. Конституциявий суд сиёсат ва ҳуқуқ соҳасидаги мутахассислар орасидан – Конституциявий суд раиси, раис ўринбосари ва судьяларидан, шу жумладан, Қорақалпоғистон Республикаси вакилидан иборат таркибда сайланади.

Конституциявий суд ваколатлари доирасига қонунлар ва парламент қарорлари, Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонлари, ҳукуматнинг ва маҳаллий давлат ҳокимияти органлари қарорлари, Ўзбекистон Республикасининг давлатлараро шартномавий ва бошқа мажбуриятларининг Конституцияга мослигини аниқлаш, Қорақалпоғистон Республикаси Конституциясининг Ўзбекистон Республикаси Конституциясига, Қорақалпоғистон Республикаси қонунларининг Ўзбекистон Республикаси қонунларига мувофиқлиги тўғрисида хулоса бериш, Конституция ва қонун нормаларига шарҳ бериш киритилган эди.

1992 йил 8 декабрда қабул қилинган “Ўзбекистон Республикасининг Конституциясини амалга киритиш тартиби тўғрисида”ги қонунда Конституциявий назорат қўмитаси Ўзбекистон Республикаси

Конституциявий суди тўғрисидаги қонун қабул қилиниб, Конституциявий суд сайлангунга қадар ўз ваколатларини сақлаб қолиши белгилаб қўйилди.

1993 йил 6 майда биринчи марта “Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди тўғрисида”ги қонун қабул қилинди. Мазкур қонун ҳажми жиҳатдан қисқа бўлиб, 32 моддадан иборат эди. Қонунга мувофиқ, Конституциявий суд Ўзбекистонда конституциявий назоратнинг олий суд органи бўлиб, унинг зиммасига Ўзбекистон Республикасининг бутун ҳудудида Конституциянинг муқаррар устунлигини таъминлаш юклатилган.

Конституциявий суд 11 аъзодан иборат бўлиб, Ўзбекистон Республикаси Президентининг тақдимиغا биноан Олий Мажлис томонидан Конституциявий суднинг раиси, раис ўринбосари, Конституциявий суднинг котиби ва Қорақалпоғистон Республикасидан вакил бўлган судьяни қўшган ҳолда Конституциявий суднинг 11 аъзосидан иборат таркибда сайланиши белгилаб қўйилди. Сиёсат ва ҳуқуқ соҳаси мутахассислари жумласидан бўлган, камида 35 ёшга тўлган, қоида тариқасида юридик ихтисоси бўйича иш стажи 10 йилдан кам бўлмаган, Конституциявий суд судьяси вазифасини бажариш учун талаб қилинадиган юксак малакага эга бўлган Ўзбекистон Республикаси фуқароси судья этиб сайланиши мумкин.

Бироқ қонун қабул қилинганига қарамай, 1995 йилга қадар Конституциявий суд сайланмади. 1995 йил 30 августда “Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди тўғрисида”ги янги қонун қабул қилинди. Ушбу қонун Конституциявий суднинг асосий ваколатлари, конституциявий назоратни амалга ошириш таъминлаши, судьялар мақоми ва уларни сайлаш тартиби, Конституциявий суд фаолиятини ташкил этишнинг бошқа масалаларини тартибга солишга қаратилган эди.

Қонунда Конституциявий суднинг вазифалари этиб қонунлар ва Олий Мажлис қарорларининг, Ўзбекистон Республикаси Президенти фармонларининг, ҳукумат ва маҳаллий давлат ҳокимияти органлари қарорларининг, Ўзбекистон Республикаси давлатлараро шартномавий ва бошқа мажбуриятларининг Конституцияга мослигини аниқлаш белгиланди.

Сиёсат ва ҳуқуқ соҳаси мутахассислари бўлган, юксак маънавий фазилатли, ўттиз ёшдан кичик бўлмаган Ўзбекистон Республикаси фуқароси Конституциявий суднинг судьяси этиб сайланиши мумкин. Конституциявий суд суд раиси, раис ўринбосари ва Қорақалпоғистон Республикасидан сайланадиган судьяни қўшган ҳолда Конституциявий суднинг беш аъзосидан иборат таркибда сайланади. Яъни Конституциявий суд судьялари сони ҳамда судьяликка номзод учун ёш цензи аввалги қонундагига нисбатан камайтирилди.

1995 йил 22 декабрда Ўзбекистон тарихида биринчи марта Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди сайланди. Конституциявий суд раиси этиб Б. Эшоннов, раис ўринбосарлигига О. Эрназаров сайланди. Конституциявий суд судьялари этиб Ғ. Абдумажидов, Ғ. Пиржанов, С. Ҳакимова сайланди [7]. 1998 йил 1 майда бошқа ишга ўтиши муносабати билан вазифасидан озод этилган О. Эрназаров ўрнига Б. Мирбобоев раис ўринбосари лавозимига, Й. Жўраев судья этиб сайланган [8].

Конституциявий суд таркиби сайланиши билан мамлакатда биринчи марта Конституция ва қонун устуворлигини таъминлаш, ҳокимиятлар бўлиниши принципини ҳамда фуқароларнинг конституциявий ҳуқуқ ва эркинликларини кафолатлашга сафарбар этилган конституциявий судлов назорати органи пайдо бўлди.

Умуман олганда, бу давр Ўзбекистон ҳуқуқий тизимининг халқаро ҳуқуқнинг умумэтироф этилган принциплари ва ривожланган демократик давлатлар тажри-

баси асосида шаклланиши билан характерланади. Бу босқичда Конституциявий суд норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг конституциявийлигини кўриб чиқадиган мустақил конституциявий одил судлов институти сифатида қарор топди. Профессор Ю.И. Брежневнинг (Россия) таъкидлашича, “Ўзбекистонда конституциявий одил судловни амалга оширишда вужудга келадиган айрим муаммолар нафақат ушбу давлат, балки постсовет ҳудудидаги бошқа мамлакатлар учун ҳам характерлидир” [9].

Конституциявий назорат институти ривожланишининг *учинчи босқичи (2017 йилдан)* конституциявий назоратни амалга оширишнинг ҳуқуқий асослари янада такомиллаштирилиши билан боғлиқ.

Конституциявий назоратнинг бугунги ҳолати ва ривожлантириш истиқболлари

Конституциявий назоратнинг бугунги кундаги ҳолати Ўзбекистон Президенти Ш. Мирзиёевнинг суд-ҳуқуқ тизимини тубдан ислоҳ қилиш сиёсати билан узвий боғлиқдир. Чунончи, 2017–2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси асосида 2017 йил 31 майда “Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг айрим моддалари (80, 93, 108 ва 109- моддалари)га ўзгартириш кiritиш тўғрисида”ги қонун ҳамда “Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий суди тўғрисида”ги конституциявий қонун қабул қилинди.

Мазкур қонунларда конституциявий назоратни такомиллаштиришга қаратилган қуйидаги бир қанча принципиал янгилик ўз аксини топган.

Биринчи, Конституциявий суднинг мақомидан келиб чиқиб, Конституциявий суд тўғрисидаги қонун конституциявий қонун сифатида қабул қилинди.

Иккинчи, Конституциявий суд таркибини шакллантириш янада демократлаштирилди. Конституциявий суд судьялари

Ўзбекистон Президентининг тақдими-га биноан Олий Мажлис Сенати томонидан Судьялар олий кенгаши тавсия этган шахслар орасидан, Қорақалпоғистон Республикасининг вакилини қўшган ҳолда сайланадиган бўлди.

Учинчи, Конституциявий суд раиси ва унинг ўринбосари Конституциявий суд мажлисида унинг судьялари орасидан сайланиши белгилаб қўйилди. Аввалги тартибга кўра, Конституциявий суд раиси, раис ўринбосари ва судьялар номзоди Президент тақдимида кўра Сенат томонидан сайланган.

Тўртинчи, Конституциявий суд судьялигига номзод 35 ёшдан кичик бўлмаслиги белгилаб қўйилди. Сиёсат ва ҳуқуқ соҳаси мутахассиси бўлган, юсак маънавий фазилатларга ва зарур малакага эга бўлган, ўттиз беш ёшдан кичик бўлмаган Ўзбекистон Республикаси фуқароси Конституциявий суднинг судьяси этиб сайланиши мумкин.

Бешинчи, судьялик лавозимида бўлишнинг чекланган ёши ҳамда икки мартадан ортиқ қайта сайланишга чеклов ўрнатилди. Конституциявий суд судьясининг ваколат муддати – беш йил. Конституциявий суднинг судьяси лавозимида бўлишнинг энг юқори ёши қоида тариқасида етмиш ёшни ташкил этади. Айни бир шахс икки мартадан ортиқ Конституциявий суднинг судьяси этиб сайланиши мумкин эмас.

Олтинчи, Конституциявий судга кўриб чиқиш учун масалалар киритиш ҳуқуқига эга бўлган субъектлар доираси кенгайтирилиб, бундай субъектлар қаторига Вазирлар Маҳкамаси ва Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Инсон ҳуқуқлари бўйича вакили (омбудсман) киритилди.

Еттинчи, конституциявий назоратнинг янги тури, яъни дастлабки конституциявий назорат киритилди. Конституциявий судга конституциявий қонунларнинг, халқаро шартномаларни ратификация қилиш тўғрисидаги қонунларнинг Консти-

туцияга мувофиқлигини улар Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан имзолангунга қадар ўрганиш билан боғлиқ қўшимча ваколатлар юклатилди.

Саккизинчи, Конституциявий судда Олий суднинг муайян ишда қўлланилиши лозим бўлган норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг Конституцияга мувофиқлиги тўғрисида судлар ташаббуси билан киритилган мурожаатларини ҳам кўриб чиқиш белгилаб қўйилди. Аввалги қонун бўйича Конституциявий судга фақат Олий суд Раиси масала киритиш ҳуқуқига эга эди.

Тўққизинчи, Конституциявий судга ҳар йили Олий Мажлис палаталарига ва Ўзбекистон Республикаси Президентига мамлакатдаги конституциявий қонунийликнинг ҳолати тўғрисида ахборот тақдим этиш вазифаси юклатилди. Таъкидлаш жоизки, конституциявий қонунийлик аҳволи тўғрисида ахборот бериш миллий қонунчилигимизда янгилик ҳисобланади.

Шундай қилиб, 2017 йил 31 майда “Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди тўғрисида”ги конституциявий қонуннинг қабул қилиниши мамлакатда конституциявий назоратни такомиллаштириш, Конституциявий суднинг ваколатларини кенгайтириш, судьялар мустақиллигини кучайтириш, хорижий мамлакатлар тажрибаси асосида конституциявий одил судловни амалга ошириш жараёнларини ҳуқуқий тартибга солишдаги бўшлиқларни бартараф этиш имконини берди.

Ижобий ишлар билан бирга конституциявий назоратни самарали амалга оширишда муайян муаммолар ҳам мавжуд. Конституциявий назорат институти такомиллаштиришга муҳтож. Бунга, асосан, конституциявий назорат субъектларининг фаол эмаслиги, конституциявий шикоят институтининг йўқлиги, конституциявий одил судловни амалга ошириш механизмлари етарлича тартибга солилмагани сабаб бўляпти, дейиш мумкин.

Бугунги кунда фуқаролар Конституциявий судда кўриб чиқиш учун масала киритиш ҳуқуқига эга эмас. Бироқ бу фуқаролар Конституциявий судга мурожаат қилиш имкониятидан маҳрум қилинган, дегани эмас, албатта. Фуқаролар ва юридик шахслар мурожаатида кўтарилган масала Конституциявий суд мажлисига судьяларнинг камида уч нафари ташаббуси билан кўриб чиқиш учун киритилиши мумкин. Бошқача айтганда, фуқаролар Конституциявий судга масала киритишда билвосита ҳуқуққа эгадирлар.

Бироқ Конституциявий суд судьяларининг масала киритиши ва уни кўриб чиқишда иштирок этиши судьянинг ҳолислик принципига зид келади. Хорижий давлатлар конституциявий суд судьяларида бундай ҳуқуқнинг йўқлиги ҳам бежиз эмас.

Таъкидлаш лозимки, Ўзбекистонда конституциявий назоратни ривожлантириш истиқболи конституциявий шикоят институтини жорий этиш билан узвий боғлиқдир.

2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясини “Илм, маърифат ва рақамли иқтисодиётни ривожлантириш йили”да амалга оширишга оид давлат дастурида конституциявий назоратни янада кучайтириш бўйича чора-тадбирлар белгиланган. Давлат дастури ижроси бўйича Конституциявий суд томонидан “Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди тўғрисида”ги конституциявий қонуннинг янги таҳрирдаги лойиҳаси ишлаб чиқилди. Мазкур қонун лойиҳаси ҳозирги кунда Олий Мажлис Қонунчилик палатасида муҳокама қилинмоқда.

Қонун лойиҳасида Конституциявий судда ўрганиб чиқиш учун масала киритиш ҳуқуқига эга бўлган субъектлар қаторига Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Тадбиркорлик

субъектларининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш бўйича вакил, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Инсон ҳуқуқлари бўйича вакили (омбудсман) ўринбосари – Бола ҳуқуқлари бўйича вакил, Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси миллий марказини киритиш назарда тутилган. Мазкур субъектларнинг конституциявий назорат субъектлари доирасига киритилиши фуқароларнинг конституциявий ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш, айниқса, бола ҳуқуқлари ва тадбиркорлик субъектларининг қонуний манфаатларини ҳимоя қилишни кучайтиришга хизмат қилади.

Шунингдек, қонун лойиҳасининг асосий янгилиги Конституциявий судда қонунларнинг Конституцияга мувофиқлигини кўриб чиқиш учун масала киритиш ҳуқуқига эга бўлган субъектлар қаторига фуқаролар ва юридик шахслар киритилиши билан боғлиқ. Яъни мамлакатда конституциявий шикоят институти жорий этилмоқда.

Ривожланган демократик давлатларда конституциявий шикоят институти ўзини оқлаган ҳуқуқий восита сифатида эътироф этилади ва ҳуқуқий тизимда самарали қўллаб келинмоқда. Айни пайтда хорижий мамлакатлар тажрибаси кўрсатадики, конституциявий шикоят институти жорий этилиши конституциявий одил судлов органларида иш ҳажмининг ҳаддан ташқари ошиб кетишига олиб келиши ва ишларни кўриб чиқиш муддатларига риоя қилишда қийинчиликлар келтириб чиқариши эҳтимоли юқори.

Хорижий мамлакатлар амалиёти кўрсатмоқдаки, фуқароларнинг Конституциявий судга қилган мурожаатларининг аксарият қисми асоссиз ёки қонунда белгиланган тартиб ва мезонларга зид бўлади. Шу боис, кўплаб мурожаатлар дастлабки кўриб чиқиш жараёнида сараланиб, кўриб чиқилмасдан қолдирилади.

Масалан, ҳар йили Германия Конституциявий судига ўртача 5 минг шикоят келиб тушади [10]. Россияда эса бу кўрсаткич 14-15 мингтани ташкил этади [11]. Айни пайтда мурожаатларнинг аксарияти дастлабки тарзда ўрганиш жараёнида рад этилади. Жумладан, Германия Конституциявий судига фуқаролардан келиб тушган мурожаатларнинг ўртача 1,5 фоизи суд мажлисида кўриб чиқилади, холос [10]. Словения Конституциявий судига эса 95,6 фоиз ҳолатда мурожаатчиларга уларнинг шикоятини кўриб чиқиш рад этилган [12].

Асосиз ва қонун талабларига жавоб бермайдиган конституциявий шикоятларни Германия Конституциявий суди ходими Феликс Мерт қуйидагича изоҳлайди: “Конституциявий шикоятларнинг талай қисми иғво хусусиятига эга. Улар кўпинча жаҳл устида, ўринли сабабларсиз ёзилган бўлади, уларда қўпол сўзлар ишлатилади. Аммо бундай шикоятларни ҳам текшириш керак, чунки шундан кейингина улар иғво хусусиятида дейиш мумкин” [13].

“Фуқароларнинг Конституциявий судга мурожаатлари кўпайиши, – деб таъкидлайди Словения Конституциявий суди судьяси М. Крамберг, – суд фаолиятини тўхтатиб қўйишга олиб келиши мумкин. Суд мазкур жараённи чеклаш масаласини ўйлаб кўриши керак: ёки ўз ваколатини чеклаш йўли билан, ёхуд судьялар сонини ошириш билан” [13].

Шубҳасиз, фуқароларнинг Конституциявий судга мурожаат қилиш ҳуқуқи бўйича чекловларнинг йўқлиги муайян мезонлар ва тегишли “фильтр тизими”ни ишлаб чиқиш заруриятини келтириб чиқарди [13], деб таъкидлайди Литва Конституциявий суди раиси Эгидиус Курис (2002–2008 й.).

“Россия Федерацияси Конституциявий суди тўғрисида”ги федерал қонунга кўра, фуқароларнинг мурожаатлари дастлаб Конституциявий суд котибиятида кўриб

чиқилади. Корея Республикаси Конституциявий судига суд раиси конституциявий шикоятларни дастлабки тарзда кўриб чиқишни уч нафар судьядан иборат гуруҳга юклайди. Дастлабки тарзда кўриб чиқиш натижасида ижобий қарорга келинган бўлса, мазкур шикоят Конституциявий судда тўлиқ таркибда кўриб чиқиш учун киритилади. Германияда конституциявий шикоятларни дастлабки тарзда кўриб чиқиш ва уни Конституциявий судда кўриб чиқиш учун киритишни ҳал қилиш мақсадида ҳар бир сенат таркибида палаталар ташкил этилган [14].

МДҲ давлатларида конституциявий шикоят институтини жорий қилиш билан боғлиқ амалиётни ўрганиш шуни кўрсатадики, айрим давлатларда, шу жумладан, Украина ва Россияда барча турдаги норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар эмас, балки фақат қонунларнинг конституциявийлиги юзасидан шикоят бериш тартиби жорий этилган. Хусусан, “Россия Федерациясининг Конституциявий суди тўғрисида”ги конституциявий қонуннинг 96-моддасида Конституциявий судга конституциявий ҳуқуқ ва эркинликлари бузилганлиги юзасидан шикоят билан яқка тартибда ёки жамоа бўлиб мурожаат қилиш ҳуқуқи муайян ишда қўлланилган қонун билан ҳуқуқлари бузилган фуқаро ва фуқаролар бирлашмаларига берилган.

Украинада 2016 йили конституциявий шикоят институтини жорий қилиш учун Конституция 1511 ва 1512-моддалар билан тўлдирилди. Украина Конституциясига киритилган ўзгартириш ва қўшимчаларга мувофиқ, 2017 йил 13 июлда “Украина Конституциявий суди тўғрисида”ги қонун қабул қилинган. Мазкур қонуннинг 9-моддасига биноан, Конституциявий суд фуқаронинг ўзига нисбатан чиқарилган суд қарорида қўлланилган қонун билан конституциявий ҳуқуқлари бузилган деб ҳисоблаган конституциявий шикояти бў-

йича қонун ёки унинг бир қисмининг конституциявийлигини аниқлайди.

Юқоридаги ҳолатлардан кўришиб турибдики, фуқароларнинг конституциявий шикоят бериш ҳуқуқи муайян ҳуқуқий талаб ва мезонлар билан чегараланмаслиги Конституциявий судда иш ҳажмининг ҳаддан ташқари ортиб кетиши, суд жараёнининг чўзилиб кетишига олиб келиши, пировард натижада ишларни кўриб чиқиш сифатига салбий таъсир этиши мумкин. Бинобарин, конституциявий шикоятларнинг ўз вақтида сифатли кўриб чиқилиши ва фуқароларнинг конституциявий ҳуқуқларини самарали ҳимоя қилишни таъминлаш мақсадида қонунда конституциявий шикоятнинг мақбуллиги мезонларини белгилаб қўйиш лозим.

Конституциявий судга фуқаролар томонидан мурожаат қилишда Конституцияга зид бўлган қонун билан ҳуқуқлари бузилганлиги судда кўриб чиқиб тугалланган бўлиши лозим. Яъни фуқаро Конституциявий судга мурожаат қилишдан олдин ўз ҳуқуқларини ҳимоя қилиш учун қонунда белгиланган барча ҳуқуқий механизмлардан фойдаланган бўлиши керак.

Конституциявий шикоят институтининг жорий этилиши, ўз навбатида, конституциявий судлов ишларини юритишнинг процессуал қоидаларини такомиллаштириш, фуқаролар мурожаатларини кўриб чиқишнинг аниқ мезонлари ва тартиб-тамоийларини белгилаб қўйишни талаб қилади.

Бугунги кунда Ўзбекистонда конституциявий судлов ишларини юритиш қоидалари Конституциявий суд қарори билан тасдиқланган регламент билан тартибга солинган. Конституциявий судда ишларни кўриб чиқиш жараёнларини такомиллаштириш конституциявий одил судловнинг очиқлигини таъминлашни тақозо қилади. Конституциявий шикоят институтининг жорий этилиши муносабати билан конституциявий судлов ишларини юри-

тиш тартиб-таомиллари қонун билан тартибга солиниши мақсадга мувофиқ бўлади [15, 16, 17].

Хулосалар

Ўзбекистонда конституциявий назорат институтининг шаклланиши ва ривожланишини таҳлил этиш конституциявий назоратнинг такомиллаштирилишига, жамиятни демократлаштириш, конституциявий қонунийликни мустаҳкамлашга хизмат қилади. Ўтган давр мобайнида конституциявий назоратни амалга ошириш, конституциявий судлов ишларини юритишни такомиллаштириш, конституциявий одил судловни самарадорлигини оширишнинг мустаҳкам ҳуқуқий асослари яратилган.

Ўзбекистонда конституциявий назорат институти тарихан унча кўп бўлмаган даврни босиб ўтган. Ўтган давр мобайнида Конституциявий суд конституциявий назорат институти сифатида шаклланди, конституциявий тузум асосларини, фуқароларнинг асосий ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш, Конституциянинг устуворлиги ва тўғридан тўғри амал қилишини таъминлаш, яъни Конституцияда эълон қилинган ва қафолатланган асосий қадриятларни таъминлашга сафарбар этилди.

Шу билан бирга, бугунги кунда конституциявий назоратни амалга ошириш борасида муайян муаммолар мавжуд. Конституциявий одил судловни амалга оширишнинг ҳуқуқий механизмлари такомиллаштиришга муҳтож. Фуқароларнинг конституциявий одил судловга билвосита эга бўлиши етарлича самарали эмас ва уларнинг конституциявий одил судловга бўлган ҳуқуқларини тўлиқ таъминлаш имконини бермайди. Конституциявий суд судьяларининг судга масала киритиши ва уни кўриб чиқишда иштирок этиши судьянинг беғаразлик принципига зид келади.

Конституциявий шикоят институтининг жорий этилиши фуқароларнинг конституциявий ҳуқуқ ва эркинликлари-

ни самарали ҳимоя қилиш, конституциявий назорат институтини кучайтиришга хизмат қилади. Шу билан бирга, мазкур институтнинг самарали бўлиши учун қонунчиликда конституциявий шикоятнинг мақбуллиги мезонларини белгилаб қўйиш тақозо этилади. Жумладан, муайян ишда қўлланилган қонун билан фуқароларнинг конституциявий ҳуқуқлари бузилгани ҳолати Конституциявий судга мурожаат қилингунга қадар тегишли судларда кўриб чиқилган бўлиши керак.

Конституциявий шикоят институтининг жорий этилиши муносабати билан Конституциявий суд таркибини кенгайтириш масаласи кўриб чиқилиши зарур. Конституциявий сув девони тузилмаларига фуқаролар мурожаатларини дастлабки тарзда ўрганиш ва уларни қонун талабларига мослиги нуқтаи назардан таҳлил қилиш ваколати берилиши мақсадга мувофиқ бўлади.

Конституциявий шикоят институти фуқароларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилишдагина эмас, балки қонунлар сифати ва самарадорлигини ошириш, конституциявийлигини таъминлаш ва пировардида давлат ва жамият ҳаётини демократлаштиришда муҳим аҳамият касб этади.

Конституциявий назорат соҳасидаги таҳлиллар натижасида аниқланган муаммолар, конституциявий назоратни такомиллаштиришнинг концептуал масалалари юзасидан илмий-назарий ва амалий тадқиқотлар ўтказиш, уларнинг илмий ечимларини топиш зарур. Жумладан, Конституциявий суд қарорларининг юридик табиати, конституциявий назорат органининг бошқа давлат ҳокимияти органлари билан ўзаро муносабатларини ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солиш юзасидан илмий изланишлар олиб борилиши долзарб аҳамиятга эга.

REFERENCES

1. Arutyunyan G. Konstitutsionniy kontrol: xarakter funktsionirovaniya i razvitiya sistemi [Constitutional control: the nature of the functioning and development of the system]. Monograph., Moscow, 1997.
2. Ermoshina D.G. Stanovlenie instituta konstitutsionnogo kontrolya v stranax na postsovetском prostranstve. Gosudarstvo i pravo [Formation of the institution of constitutional control in the countries of the post-Soviet space. State and law]. Vestnik Nijegorodskogo gosudarstvennogo universiteta im. N.I. Lobachevskogo – Bulletin of the Nizhny Novgorod State University N.I. Lobachevsky, 2013, no. 3 (2). pp. 58-61.
3. Eshanov B.O. Nezavisimost i deystvennost resheniy Konstitutsionnogo suda Respubliki Uzbekistan [Independence and effectiveness of decisions of the Constitutional Court of the Republic of Uzbekistan].
4. Saidov A.X. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi tarixi [History of the Constitution of the Republic of Uzbekistan]. Tashkent, TASVIR Publ., 2018, 143 p.
5. "O'zbekiston Respublikasida konstitutsiyaviy nazorat to'g'risida"gi qonun loyihasiga oid materiallar. O'zbekiston Milliy arxivi fondi. 1-tom, R-2454. Ro'yxat 6. Yig'ma jild [Materials on the draft law «On constitutional control in the Republic of Uzbekistan». Fund of the National Archive of Uzbekistan]. Vol. 1, R-2454, list 6, Collection Volume, 7379, 95 p.
6. Postanovlenie Verxovnogo Soveta SSSR «Ob izbranii chlenov Komiteta konstitutsionnogo nadzora SSSR» ot 26 aprelya 1990 goda [Resolution of the Supreme Soviet of the USSR on April 26, 1990 «On the election of members of the USSR Constitutional Supervision Committee»].

7. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining 1995 yil 22 dekabrda "O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sudini saylash to'g'risida"gi qarori [Resolution of the Oliy Majlis of the Republic of Uzbekistan dated December 22, 1995 «On election of the Constitutional Court of the Republic of Uzbekistan»]. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sudining Axborotnomasi – Bulletin of the Constitutional Court of the Republic of Uzbekistan, 1998, no. 1, 18 p.
8. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining 1998 yil 1 mayda "O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sudi tarkibiga o'zgartirishlar kiritish to'g'risida"gi qarori [Resolution of the Oliy Majlis of the Republic of Uzbekistan of May 1, 1998 «On amendments to the composition of the Constitutional Court of the Republic of Uzbekistan»]. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sudining Axborotnomasi – Bulletin of the Constitutional Court of the Republic of Uzbekistan, 1998, no. 1, 18 p.
9. Brejnev O.V. Razvitie instituta konstitutsionnogo pravosudiya v Respublike Uzbekistan: problemi teorii i praktiki [Development of the Institute of Constitutional Law in the Republic of Uzbekistan: problems of theory and practice]. Vestnik tomskogo gosudarstvennogo universiteta – Bulletin of Tomsk State University, 2020, no. 451, 186 p.
10. Germaniya Federal Konstitutsiyaviy sudining rasmiy veb-sayti [Official website of the Federal Constitutional Court of Germany].
11. Rossiya Federatsiyasi Konstitutsiyaviy sudining rasmiy veb-sayti [Official website of the Constitutional Court of the Russian Federation].
12. Kramberg M. Konstitutsionnaya jaloba v yurisprudentsii Konstitutsionnogo Suda Respubliki Sloveniya [Constitutional complaint in the jurisprudence of the Constitutional Court of the Republic of Slovenia]. Konstitutsionnoe pravosudie. Vestnik Konferentsii organov konstitutsionnogo kontrolya stran molodoy demokratiy – Constitutional justice. Bulletin of the Conference of Constitutional Control Organs of the Countries of Young Democracy, Yerevan, 2005, issue 2 (28), 154 p.
13. Mert F. Konstitutsiyaviy shikoyatni ko'rib chiqishga qabul qilish tartibotining sud amaliyoti [Judicial practice of the procedure for admission of constitutional complaints for consideration]. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sudining Axborotnomasi – Bulletin of the Constitutional Court of the Republic of Uzbekistan. Tashkent, 1999, issue 3, 34 p.
14. Kuris E. Sub'ekti s pravom obrasheniya v Konstitutsionniy sud [Subjects with the right to appeal to the Constitutional Court]. Konstitutsionnoe pravosudie. Vestnik Konferentsii organov konstitutsionnogo kontrolya stran molodoy demokratiy – Constitutional justice. Bulletin of the Conference of Constitutional Control Organs of the Countries of Young Democracy, Yerevan, 2005, issue 2 (28), 89 p.
15. Konstitutsionniy kontrol v zarubejnix stranax: kollektivnaya monografiya. Pod red.: E.A. Pavlova, E.A. Kremyanskoy [Constitutional control in foreign countries: a collective monograph. Edited by E.A. Pavlov, E.A. Kremyanskaya]. Moscow, MGIMO-University, 2015, 88 p.
16. Mirboboev B.Sh. Konstitutsiyaviy ishlarni yuritish: muammolar va islohotlar [Constitutional case: problems and reforms]. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sudi Axborotnomasi – Bulletin of the Constitutional Court of the Republic of Uzbekistan. Tashkent, 2004, no. 9, 34 p.
17. Muxamedjanov A.Z. Sudebno-pravovaya reforma i razvitie konstitutsionnogo pravosudiya v Respublike Uzbekistan [Judicial and legal reform and the development of constitutional law in the Republic of Uzbekistan]. Magazine «State and law», 2018, no. 2, 91 p.